

Katolicizmus és politikum a Horthy-korszakban

László T. László: *Egyház és állam Magyarországon. 1919–1945.*
Budapest, Szent István Társulat,
2005. 379 old.

A Kanadában élő (1991-ben felszentelt!) római katolikus pap, László T. László 1925-ben született Kőszegen. 1946-ban emigrált, s azóta Ausztriában, az Egyesült Államokban és Kanadában élt. 1990-ig a montreali Concordia Egyetem tanára volt, politológiát oktatott. 1973-ban szerzett doktori fokozatot a Columbia Egyetemen. Disszertációja jelent meg most magyarul a budapesti Szent István Társulat gondozásában. Ezt megelőzte egy angol nyelvű kiadás is, amelyet a Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség (METEM) publikált.¹

Már a könyv címe is kérdéseket vet fel. Nem ártott volna ugyanis egyértelműen kifejezni, hogy a szerző a katolikus egyház és az állam kapcsolatrendszerét kívánja rekonstruálni a megjelölt időintervallumban. Mindamellett az egyes fejezetekben igen gyakori a kitekintés, s hosszasan olvashatunk a két nagy protestáns felekezet politikai, társadalmi szerepvállalásáról és ideológiai alapállításáról is. Ráadásul a könyv közel egyharmada (14–105.) egyfajta bevezetés, amely a katolikus egyház helyzetét vizsgálja a „liberalizmus fénykorában”, az első világháború idején és a „forradalmak viharában”. Ez a kötet legproblematisabb része, egyrészt túlméretezettsége, másrészt a benne fellelhető pontatlanságok és tárgyi tévedések miatt.

A dualizmus időszaka valóban – legalábbis a hivatalos állami propaganda és ideológia szerint – a liberalizmus kora a

magyar történelemben. Ez a gyakorlatban azonban legtöbbször nem jelentett többet, mint a kormányzó párt szabadelvű szellemi vértetéjét és a hatvanhetes alapon álló alkotmányjogi háttérét, amelyhez nyíltan hirdetett asszimilációs politika, világpolitikai igények, kapitalista szellemű gazdasági modernizációs program és a monarchia belső ellenségeivel (nemzetiségi törekvések, szociáldemokrácia) folytatott – politikai és karhatalmi – harc társult. Túlzás azonban azt állítani (14–15.), hogy a 19–20. század fordulóján a katolicizmus állandó szellemi harcra kényszerült a liberális radikalizmus követőivel szemben (itt elsősorban Jászi Oszkára és a Huszadik Század köré csoportosult fiatal értelmiségi körre utal a könyv írója). Ezek fellépése ugyanis kimerült bizonyos sajtóorgánumok és liberális polgári (elit)csoporthoz kritikájában, s bizonyosan nem generált antiklerikális tömegmozgalmat. A katolikus egyház mögött óriási vagyongörcs, az oktatási élet minden szintjén elfoglalt privilégiumok és a konzervatív, hagyományosan aulikus mágnás réteg támogatása állt, amelynek az uralkodó közismerten bigott vallásossága biztosított különleges súlyt.

Az 1848. évi XX. tc., amely megalapozta az állam és a felekezetek közötti modern kapcsolatrendszerét, sajnos mind a tartalomjegyzékben (III.), mind a fejezetcímekben (14.) 1948. évi törvényként szerepel. Ez a jogszabály – ellentétben László állításával (15.) – nem az 1848. július 5-én összeült első népképviselői országgyűlésen fogant, az áprilisi törvényeket ugyanis még az utolsó – 1847–48. évi – rendi országgyűlés követői szavazták meg. Az 1855. évi, a bécsi udvar és az Apostoli Szentszék közötti konkordátum biztosította ugyan a katolikus egyház előjogait és kvázi államvallási státuszát, de a politikai szupremáciát az állam magának

¹ László, Leslie: *Church and State in Hungary, 1919–1945.* Budapest, 2004. (METEM Könyvek 47.)

tartotta fenn: a főpapi székek betöltésének az apostoli király főkegyúri jogából (*ius supremi patronatus*) fakadó jogát és a pápai bullák kihirdetésének engedélyezését (*ius placeti*). Nem szerepel a könyvben (17–18.), hogy a II. Lipót-féle, a görögkeleti vallást (ez a kifejezés egyébként a magyar jogi nyelvezet és jogtörténet speciális műszava) bevett felekezetté nyilvánító 1791. évi XXVII. tc. kizárólag a szerb ortodox egyházra vonatkozott, hiszen román hierarchia 1864-ig, a nagyszibeni autonóm metropólia felállításáig nem szerepelt a Habsburg Birodalomban, addig az országban élő valamennyi „görög nem egyesült” vallású hívó a karlócai érsek juriszdikciója alá tartozott.

A 24. oldalon olvashatjuk, hogy a főpapok uralkodói kinevezéséhez a vallás- és közoktatási miniszter bejegyzése is kellett. Ez a miniszteri ellenjegyzés intézménye, amelyet az 1848. évi III. törvénycikkben megfogalmazott miniszteri felelősség elve alapján gyakoroltak a kormánytagok. Sajnos ezt a két fogalmat nem használja a szerző. Jól érzékelteti viszont, hogy ez is mennyire sértette a katolikus egyházat, s mennyire kiszolgáltatott helyzetbe hozta az államtól. A megjelenő – és a dualizmus kori egyháztörténetet végigkísérő, majd 1918–19-ben újabb lökést nyerő – katolikus autonómiaötközések (tudniillik, hogy az egyház külső és belső, azaz anyagi és személyi ügyeiben függetlenedjék az államtól) csak az 1920-as évek elején sorvadtak el, amikor a felső klérus már világosan látta, hogy a kiépülő keresztény–nemzeti kurzus fontos tartóoszlopaként tekint a katolikus egyházra.

A szerző jó áttekintést nyújt a magyar kultúrharc öt évről, amely a Csáky Albin-féle elkeresztelési rendelettől a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény (1895. XLIII. tc.) becikkelyezéséig tartott. Nem olvashatunk róla a kötetben, de az egyházpolitikai viták fontos hozadéka volt, hogy megvalósult Magyarországon a vallásszabadság (a bevett és elismert felekezetek hívei számára, de lehetőség nyílt új egyház alapítására is), és egységes, állami házsa-

ságjog lépett érvénybe (1894. évi XXXI. tc.), amely a civilizisztika új ágának, a családjognak a fejlődését indította meg. A kétségtől – még európai viszonylatban is feltűnően – liberális egyházpolitikai törvények revideálását s Róma társadalmi tanításának (a XIII. Leó által kiadott *Rerum novarum* kezdetű szociális enciklikának) a politikai életben való megjelenítését célul kitűző csoport, a Zichy Nándor vezette Néppárt megjelenése új szintet hozott a magyar parlamentarizmus életébe: a hagyományos szabadelvű–függetlenségi opposíció mellett megjelenítette a liberális–konzervatív érték dualizmust. Nem említi viszont László T. László (37–39.), hogy a Molnár János komáromi apátplébános szervezte párt – amelyet a politológiai szakirodalom az első modern értelemben vett magyar pártnak tekint (amely kilépve a régi klubpolitizálásból, tömegbázist igyekezett szervezni, s agresszív médiapropagandát folytatott) – 1896 januárjában alakult meg Budapesten az Esterházy-palotában.

A könyv következő fejezeteiben olvashatunk Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és a keresztényszocialista mozgalmat hazánkban megszervező Giesswein Sándor győri kanonok teoretikus és gyakorlati munkásságáról. Mindketten meg is kapták a „jutalmukat” politikai és szociális nézetekért, a hivatalos katolikus tanítástól való divergálásért: Prohászka néhány munkája indexre került, míg Giessweint többször megfeddték egyházi előljárói. Ezután a világháború éveinek politikai vitáit, az azokban megfogalmazott katolikus álláspontot és Csernoch János hercegprímás diplomáciai tevékenységét mutatja be részletesen a szerző. Ugyanilyen alaposan tárja elénk a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság népbiztosainak egyházpolitikai működését is. Bizony 1919-ben valóra vált, amitől a főpapság már 1848-ban is tartott: radikálisan antiklerikális politikai irányzat került hatalomra, amely az egyház és az állam szétválasztását, a neutrális oktatási rendszer megteremtését és a teljes szekularizációt tűzte ki célul. Hivatalosan azonban – Kunfi

Zsigmond 1919. április 17-i népbiztosi rendelete szerint – a Tanácsköztársaság minden polgárának biztosította a lelkiismereti- és vallásszabadságot, s tiltotta a vallási szertartások megzavarását.

A Károlyi Gyula elnökletével megalakult aradi, majd szegedi székhelyű ellenforradalmi kormány már kifejezetten keresztény orientációjának és nemzeti szelleműnek nevezte magát. László bemutatja a Gömbös Gyula nevével fémjelzett szegedi gondolatot, amely fájvédő (azaz antiszemita) és populista demagógiát propagált követőinek (127–133.). Nem ismerteti azonban a keresztény-nemzeti ideológia két másik irányzatát, a kurzus hivatalos eszméjének tekintett, Prohászka Ottokár és Bangha Béla által népszerűsített klerikális–neokonzervatív vonalat és a súlytalan, de az elitértelmiség körében népszerű liberális (*status quo*) konzervatív irányt, amelyet Szekfű Gyula és híres történeti esszéje, a *Három nemzedék* (1920) alapozott meg. Bár a bethleni konszolidációt és a kiépülő Horthy-rendszert – természetesen a kormány politikai és nem utolsósorban anyagi támogatásáért cserében – a katolikus egyház helyeselte, a főpapoknak komoly kihívást jelentett a királypuccsok és a detronizáció időszaka. A püspökök többsége – Prohászka és a kormányzó jóvoltából tábori püspökké lett Zad ravecz István kivételével – ugyanis Habsburg-párti legitimista volt.

Csak helyeselhető László T. László azon megállapítása, hogy csak a felső klérus működött együtt – mintegy legitimálva azt – a Horthy-rezsimmel, míg a lelkipásztorkodó alsópapság – ismerve, tapasztalva a hárommillió koldus országának problémáit – azonban gyakran ellenzékiként tevékenykedett: az 1930-ban létrejött Független Kisgazdapárt szervezői között például találunk katolikus papokat is (Balogh István, későbbi miniszterelnökségi államtitkár és Varga Béla, majdani nemzetgyűlési elnök). Ugyancsak jól látja a szerző, hogy Róma álláspontja nem volt egyértelmű a Trianon után a szomszédos államokba és ezzel etnikai és

– Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság esetében – vallási minoritásba került magyar katolikusokkal kapcsolatban. Nemegyszer nagypolitikai gesztusok áldozatai lettek a magyar hívők, s nem a lelkipásztori érdekek szem előtt tartásával döntöttek róluk. Így a Szentszék asszisztált a csehszlovákiai magyar püspökök eltávolításához, és székük szlovákokkal való betöltéséhez, miközben a magyar egyház mindkét Horthy-korszakban működő hercegprímása – Csernoch János (1912–1927) és Serédi Jusztinián (Szapucsek György, 1927–1945) – a szlovák nemzetiségből származott. Ráadásul a katolicizmus nemzeti elemekkel való elegyítése – szemben a Kelet-Európában kifejezetten etnikumhoz és nyelvhez kötődő ortodoxiával – ellentmondott az egyház hierarchikus struktúrájának és az univerzalizmus tanításának is. Mindezt a prágai politika úgy „hálálta meg”, hogy 1926-ban a csehszlovák főváros főterén a Szeplőtelen Fogantatás misztériumát – és ezzel a katolikus egyház egyik fontos teológiai tanítását – megjelenítő szobrot lebontatta, és helyébe Husz János-szobrot állított.

A következőkben a keresztény politikai párt(ok) parlamenti jelenlétét tekinti át a szerző. Részletezi továbbá a fővárosban mandátumtöbbséget elnyerő, Wolff Károly vezette Keresztény Községi Párt tevékenységét. Jól láttatja László, hogy az 1918–1919-es eseményekben csaldódt nagyvárosi tömegek alkották a párt bázisát, amely durva antiszemitizmussal, szociális demagógiával és a „keresztény Budapest” eszméjével tudott hódítani. Támogatói 1939-ben már a nyilasok legszilárdabb társadalmi háttérét képezték. A keresztény mozgalmak (Actio Catholica, KALOT, EMSZO) és szakszervezetek bemutatása kapcsán László kiemeli, hogy ezek a szervezetek rétegeket és ágazatokat akartak megszólítani és tömöríteni. Ezzel próbálva megvalósítani a XI. Pius által 1931-ben *Quadragesima anno* kezdetű körlevelében megfogalmazott korporatív társadalom-modellt.

A szerző Gömbös Gyula miniszterelnökségét 1932 és 1937 közé teszi (242.), holott Gömbös 1936. október 6-án Münchenben meghalt. Darányi Kálmán követte 1936. október 12. és 1938. május 12. között. Nem szerepel a könyvben, de az ő lemondásának is volt egyházi vonatkozása. Bár kormányának napjai – erős német orientációja és a nyilasokkal való együttműködési kísérletei miatt – meg voltak számlálva, távozását sürgette a világegyház nagy ünnepe, az 1938. május 25. és 29. között Budapesten rendezett XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus közeledte is. Az állami vezetés nem akarta, hogy a katolikus egyház ilyen nemzetközileg is jelentős magyarországi eseményekor első reprezentánsai, közjogi méltóságai között ne legyen katolikus (a kormányzó és Darányi református vallású volt). Szerkesztési hibaként megemlíthetjük, hogy a 245–246. oldalon egy bekezdés megismétlődik, majd a 247. oldalon egy előzmény nélküli mondat és gondolatsor folytatódik.

A kötet végén írója elég terjedelmes részben foglalkozik a második világháború éveivel és az egyház náci- és kommunistaellenes tevékenységével, külön kitérve a zsidómentésre (237–336.). A korábbi fejezetekben – például az egyházpolitikai viták ismertetése kapcsán vagy Prohászka társadalmi elméleteinek bemutatásakor – is hangsúlyt kap a zsidókérdés és az antiszemitizmus katolikus egyházbeli megítélésének problémája. A két világháború közötti katolikus klérust – éppúgy, mint az egész magyar társadalmat – jellemezte bizonyos fokú antiszemitizmus. Ezt ma inkább antijudaizmusnak nevezhetjük, hiszen a katolikus teológiai és kánonjogi tanítás szerint, aki megkeresztelkedik, az újjászületik (ezért a keresztség az egyik beavató szentség). Ez szemben áll a fajelmélet és az 1938 és 1944 közötti zsidótörvények, zsidórendeletek – amelyek kifejezetten származási alapon definiálják, hogy ki tekintendő zsidónak – szemléletével.

Tény, hogy a deportálások idején a katolikus egyház diplomáciai úton (Angelo Rotta címzetes thébai érsek, apostoli nun-

cius működése) és egyéni élethelyzetekben (papok, szerzetesek zsidómentő és bujtató tevékenysége) egyaránt igyekezett az üldözötteket védelmébe venni. Az is tény azonban, hogy a minorita szerzetes Kun András nyilas karszalagot kötött egyházi ruhájára, és géppisztollyal felfegyverkezve támogatta Szálasi Ferencet. S a nyilasok az 1945. március 1-jével létrehozandó korporatív „papi hivatásrend felállítására is találtak egy görög katolikus plébánost”. (331.) A könyvben ugyan nem olvasható, de ez nem volt más, mint Ladomérszky Béla szegedi görög katolikus lelkész, aki már 1938 óta szimpatizált a Nyilaskeresztes Párt eszméivel, tagja is lett a szervezetnek, és Bízó Béla álnéven pamfleteket, cikkeket publikált, amelyekben a kereszténység és a nemzetiszocializmus azonos szellemi gyökereit részletezte. Egy nyilas lapban például így írt: „A nemzeti szocializmus nem vallási, hanem gazdasági, társadalmi, politikai rendszer. Feladata az egyház feladataival párhuzamos. Elvei, útjai a vallás érdekeit nem sértik. Sőt a nemzeti szocializmus kell, hogy jobban kifejezze a kereszténység gazdaságpolitikai elgondolását, mert a két isteni rendet, a szociális és nacionális lelkiületet harmonikus egységbe olvasztja.”² Csatlakozását a nyilasokhoz híveinek rossz szociális helyzetével, elviselhetetlen nyomorával magyarázta. Megrótták előljárói is: a szegedi székhelyű Glattfelder Gyula csanádi püspök 1938. június 11-én tájékoztatta Ladomérszky tevékenységéről a – Miklósy István püspök halála után 1937 és 1939 között kormányzó – hajdúdorogi görög katolikus helynököt, Bányay Jenőt, aki így válaszolt Glattfeldernek augusztus 8-án: „Káptalani gyűlés elé idéztem a magáról megfeledkezett lelkészt, ahol szigorú dorgálásban és megrovásban részesült, s tudomására adatott, hogy a komolyabb következményektől s büntetéstől kizárólag Nagymél-

² Összetartás, 1938. május 15. 6.

tóságod igazán jóságos, nemes és fennkölt gondolkodása mentette meg.”³

László T. László könyve szemléletmódja miatt érdekes. Megtudjuk belőle, hogy miként interpretálja – korabeli sajtóforrások, parlamenti naplók, propagandaanyagok, visszaemlékezések alapján – egy, az amerikai kontinensen élő emigráns magyar történész a két világháború közötti magyar egyházpolitikai viszonyokat. Súlyos hiányossága azonban a – szerző és a kiadó által egyaránt monografikus igényűnek tekintett –

könyvnek, hogy teljességgel nélkülözi a levéltári forrásokat és a téma magyar nyelvű – lassan könyvtáryivá gyarapodó – szakirodalmának is csak töredékét ismeri.⁴ Mivel alapkutatást – a hazai felekezeti és állami levéltárakban őrzött publikálatlan kútfők vizsgálatát – nem végzett a szerző, könyvének megállapításait semmiképpen sem fogadhatjuk el kétely és kritika nélkül.

MIKLÓS PÉTER

³ Szeged–Csanádi Püspöki Levéltár (Szeged). Püspöki hivatal iratai: egyházigazgatási iratok. 2974/1938.

⁴ Vö. Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Adattár*. Budapest, 1996. 289–451.